

ОСОБЛИВОСТІ ТРАКТУВАННЯ ПРИРОДНО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ У ТВОРЧОСТІ ПРОСВІТНИКІВ (Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є)

© Хвойницька Христина, 2014

Розглядаються юснатуралістичні ідеї у творчості видатних діячів епохи Просвітництва Вольтера, Ж.-Ж. Руссо та Ш.-Л. Монтеск'є. Всебічно проаналізовано їхні філософські доктрини в галузі природного права. Розкрито раціоналістичне підґрунтя цього феномену в інтерпретації просвітників.

Ключові слова: природне право, розум, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є, рівність.

Khrystyna Khvoynytka. Peculiarities of the Interpretation of Natural and Legal Ideas in the Works of Enlightenment Thinkers. (Voltaire, J. J. Rousseau, C. L. de Montesquieu).

The paper analyses the philosophical doctrines in the field of natural law. The author reveals the rationalistic basis of this phenomenon in the interpretation of the representatives of the age of Enlightenment.

Considering the society and the state as a natural “kingdom of reason”, a French philosopher Voltaire seeks for moral regulators of human behavior. In spite of the convictions of the church and theologians about the transcendental origin of morality, Voltaire emphasizes its natural character believing that natural laws exist in the human souls in the form of some moral principles. Morality is inherent to all human beings at all times and in every place. Its unity is determined by the identity of vital needs and psychophysical traits of people. Consequently, equal relationships evolve requiring moral and legal regulations that can be interpreted as natural rights.

J. J. Rousseau, like other representatives of the natural law school, believes that all people are equal in the natural state. One can hardly notice those differences between people that are of great importance in a civilised society. They are physical strength, dexterity, beauty, courage and mental abilities. Difficult life situations and a constant struggle against various dangers strengthen a person's body and soul making him/her courageous. Living conditions of people are different. Our environment, upbringing and social status are very important. This affiliation status determines a person's occupation and the development of his/her abilities. In the natural state people's lives are monotonous that's why mental and physical differences between them can be insignificant. According to J.J. Rousseau, the natural state excludes domination, violence and oppression.

C. L. de Montesquieu looks for the sources of social life in the human nature. Supporting the ideas of the theorists of natural law (Grotius and Spinoza, Locke and Hobbes), a French philosopher is convinced that in their original natural state people didn't have the state (society) and realised the need for it only later. He disagrees with those supporters of natural law who consider the primitive life as a universal hostility and extermination of people. In his opinion, the natural state involves friendship, cooperation and peace.

Key words: natural law, mind, Voltaire, Jean-Jacques Rousseau, Charles-Louis de Montesquieu, equality.

Реалії сьогодення вимагають гуманістичного праворозуміння, що плекає повагу до людської особистості, допомагає їй утверджуватись у тривожному світі і брати на себе відповідальність за

все людство і всю планету, ставлять його на перший план, на зміну легістському праворозумінню, яке негуманне і несумісне з демократичними цінностями. Гуманістичне, або юридичне (від *justitia* – справедливість) праворозуміння передбачає розуміння права як явища об'єктивного, самостійного, що має власну сутність, власну природу, пронизане власним принципом – принципом формальної рівності [13, с. 113]. Базовою категорією юридичного праворозуміння є категорія природного права. Саме як базовий елемент створення міцної та найбільш виправданої основи для побудови правової системи суспільства природно-правова проблематика стала предметом ґрунтовних досліджень у працях зарубіжних (Е. Аннерс [1], Т. Длугач [6], Е. Кузнецов [10], В. Нерсесянц [12], П. Новгородцев [13]) та українських (М. Гуренко [5], Б. Карнаух [7], В. Кравець [8], М. Патеї-Братасюк [14], С. Рабінович [15], С. Шевцов [17], В. Шкода [18]) дослідників. Проте попри фундаментальність цих досліджень, природне право і досі залишається мало розкритим феноменом, який потребує детальнішого заглиблення у тему, особливо з огляду на поширення в сучаній громадській думці орієнтацій на релятивізм, плюралізм та суб'єктивізм. Ця наукова розвідка саме спрямована на поглиблення аналізу інтерпретації юснатуралістичної проблематики революційної епохи Просвітництва, котра стала каталізатором формування громадянської правосвідомості, отже, природне право набуває геть нового трактування, і починає розглядатись крізь призму філософії, а не богослов'я чи римського права. Найповніше ці ідеї викладено у працях Вольтера, Ж.-Ж. Руссо та Ш.-Л. Монтеск'є, в яких наголошується на природній рівності людей, їх стремління до добра та постійних інтелектуальних стремліннях суспільства. Прогресистські ідеї цієї епохи надзвичайно актуальні для сучасної України.

Мета статті: докладно та всебічно проаналізувати природно-правові ідеї діячів Просвітництва як раціонального начала для створення справедливих та гуманних позитивних законів.

XVIII ст. у Європі пов'язане з осмисленням проєктів нового суспільного устрою, із сумнівами в тому, що здавалося досі звичним і непохитним. Необхідно було пояснити, чому людина живе саме так, чи відповідає це людському призначенню. Просвітникам видавалося цілком логічним твердити, що оскільки всі люди створені природою і володіють від народження однаковими органами й одними й тими самими потребами, то вони повинні бути визнані рівноправними членами суспільства. В. Шкода твердить, що зацікавленість природним правом справді зростає в періоди суспільних катаклізмів, коли обривається еволюційний процес правового розвитку, настає криза провідних суспільних інститутів. Протягом сталих періодів ідея природного права не була актуальною, а “злами історії” Нового часу привернули увагу до неї європейських просвітників. Ідея природного права може бути вічним мірилом і орієнтиром позитивного законодавства на противагу релігії як системі моральних норм: “Звернення європейських просвітників до ідеї природного права вказує на занепад у суспільній свідомості значущості християнських ідеалів” [18, с. 31]. Найпомітнішими стали ці зміни у французькому Просвітництві, представники якого намагалися максимально “раціоналізувати” природне право.

У французькій енциклопедії XVIII ст. вміщено статтю “батька” Просвітництва Вольтера (1694–1778). “Рівність” (*Egalite*), де з вичерпною повнотою викладено погляди мислителя щодо трактування природного права, природної рівності людей та суспільної нерівності, викликані суспільним договором. Автор статті заперечує нерівність, пов'язану з “шляхетністю” походження. Він пише: “Зрозуміло, що всі люди, які користуються властивими їм природі здібностями, рівні. Вони такі і коли справляють свої тваринні функції, і тоді, коли вправляють свій розум. Король Китаю, Великий Могол, падишах турків не може сказати останньому із людей: “Я тобі забороняю їсти, одягатися і думати”. Всі тварини будь-якого виду рівні між собою”, – цитує дослідник Б. Бернадінер [3, с. 61].

Цими словами Вольтер утверджує природне право кожної людини на життя і задоволення елементарних потреб. Це право рівняє всіх людей і не залежить від будь-якої волі, навіть могутнього правителя, воно є не людським, а природним правом усіх живих істот. Виникнення нерівності і пов'язаного з нею насильства мислитель пояснює природними умовами існування людей. Коли людині не вистачає природних багатств для задоволення потреб, вона потрапляє у залежність від тих, кому таких

багатств вистачає: “Неможливо на нашій нещасній землі, щоб люди, які живуть у суспільстві, не були розділені на два клани: один багатий, який командує, інший бідний, який служить” [3, с. 62]. Вольтер вважає, що кожна людина в глибинах свого серця має право вважати себе рівною іншим людям, але звідси не випливає, ніби повар кардинала може наказати йому приготувати їжу. Природне право на рівність регламентоване у суспільстві певними правилами-законами, згідно з якими кожна людина повинна працювати й виконувати свої обов’язки.

Суспільство вільних людей як відповідне природі неможливе без існування загальнообов’язкових і строго дотримуваних законів, покликаних запобігати можливості ущемлення громадянських прав як з боку влади, так і з боку різних соціальних груп чи індивідів. “Свобода, – підкреслює Вольтер у “Думках про державне правління”, полягає в тому, щоб залежати тільки від законів” [9 с. 130]. Рівність громадян перед законом, яку обстоював Вольтер як єдність прав і обов’язків, є у нього пов’язана з природною рівністю людей на основі природного права. Звідси випливає переконання мислителя, що “найбільш прийнятним із всіх державних устроїв є, звичайно, республіканський, тому що він найбільше наближує людей до природної рівності” [9, с. 132]. Такий висновок Вольтера спричинений переконанням, що саме за цим устроєм забезпечено участь всіх громадян у створенні законів і виконанні політичних функцій.

Справжнім фундаментом природної моральності Вольтер вважає “золоте правило” моралі, яке передбачає погляд на людей як на вільних і рівних між собою особистостей: “Чини з іншими так, як ти хочеш, щоб чинили з тобою” або “Не роби іншим того, чого не хочеш, щоб робили тобі”. Хоча церква, як свідчать священні книги, на думку Вольтера, відверто ігнорує це правило, мислитель у багатьох місцях своїх творів настирливо проводить думку про необхідність віри в бога як стійкої опори моралі. У “Філософському словнику” він стверджує: “Віра в бога, який винагороджує за добрі вчинки і карає за погані, а також прощає невеликі провини, є для людського роду найбільш корисною вірою” [4, с. 153]. Віра в бога утримує людей у суспільстві від надмірної жорстокості. Найоптимальнішою Вольтер вважає “природну” релігію, в основі культу якої є сумлінне дотримання людьми цих моральних принципів.

Ідея природної рівності людей, утверджувана теоретиками природного права в Англії і просвітниками у Франції, виглядає провідною у системі політичних поглядів Жан-Жака Руссо (1712–1778). Основна праця мислителя, яка висвітлює його погляди на природне право і суспільний договір, опублікована в російському перекладі окремою книгою під назвою “Об общественном договоре, или Принципы политического права” (М. 1969), написана 1762 р. Раніше, у 1755 р., Руссо опублікував “Роздуми про походження і засади нерівності між людьми”, яка поряд із першою написаною ним працею “Роздуми про науки і мистецтва” (1750) принесла йому гучну славу і визнання в суспільстві. “Суспільний договір”, навпаки, був засуджений і цивільною, і церковною владою.

Дослідник поглядів Руссо Б. Бернадинер цитує відомий уривок із книги “Роздуми про походження і засади нерівності між людьми”, в якому мислитель обґрунтовує основу виникнення нерівності у суспільстві: “Перший, кому спало на думку, обгородивши ділянку землі, сказати: “це моє” і знайти достатньо наївних людей, щоб у це повірили, був справжнім засновником громадянського суспільства. Від скількох злочинів, війн і вбивств, від скількох бід і жахів позбавив би людський рід той, хто, висмикнувши кілки і засипавши рів, гукнув би своїм ближнім: “Не слухайте краще цього брехуна, ви загинули, якщо здатні забути, що плоди землі належать усім, а земля – нікому” [3, с. 67]. Дослідник вважає, що це не просто вдало сказана фраза Руссо, – це основа всього його вчення про нерівність, те вихідне твердження, яке визначає все його уявлення про суспільний стан людей [3, с. 67].

Природне право кожного з його свободою Руссо декларує в суспільному стані як право на працю. Вільним і справедливим, на його погляд, є лише той, хто живиться плодами своїх рук, хто сідає до обіду, вже заробивши його. Держава не зобов’язана давати бідним хліб зі своїх житниць, але вона зобов’язана дати їм роботу. Цього можна досягти тоді, коли не буде надмірної нерівності станів, і кожен не буде позбавлений частки належної йому власності. Метою держави Руссо вважає таку політику, яка б “непомітно наблизила всі стани до тієї середини (середнього стану), яка є справжньою силою

суспільства” – цитує Б. Бернадінер [3, с. 84]. Не складно здогадатися, що ці вельми злободенні нині думки засновані на принципі природного права людини на володіння певною частиною спільної власності, що забезпечило б їй свободу дій і власну безпеку в суспільстві.

Людей поєднує спільна користь, тому спільна воля є виразом універсальної справедливості. Спільна воля є результатом угоди між завжди рівними, тому що йдеться про “повне відчуження кожною особистістю всіх своїх прав на користь спільноти... з почуттям глибокої моральної відповідальності й колективізму” [16, с. 161]. Отже, спільна воля є не сумарним волевиявленням всіх членів суспільства, а реальністю, що випливає із відмови кожного від власних інтересів на користь колективних. Це угода, укладена людьми між собою, абсолютно вільно й цілком рівноправно. В. Нерсесянц вважає, що Руссо відкидає ідею невідчужуваних природних прав людини, оскільки вони повністю і на рівних для всіх умовах відчужуються на користь спільноти як суверена. “Щодо невідчужуваності суверенітету, то слід зауважити, що хоча він як сукупність повноважень і формується із відчужених природних прав індивідів, все ж не є правом природним, а договірним (позитивним), заснованим на суспільному договорі” [12, с. 269]. З припиненням цього договору кожен знову набуває своїх попередніх природних прав і своєї природної свободи, оскільки “відмовитись від своєї свободи означає відмовитись від своєї людської гідності, від прав людської природи, навіть від її обов’язків.

Раціоналістичну теорію природного права і природного закону значно збагатили глибокі й цікаві роздуми Шарля Луї Монтеск’є (1689–1755). Основна праця, над якою автор розмірковував майже двадцять років, називається “Про дух законів”. Вона виділяється серед інших досліджень процесів суспільного розвитку тим, що Монтеск’є, як він сам зізнається, виводив свої узагальнення не із реальних історичних подій, а із природи, “всезагальних принципів”: “Принципи свої я вивів не із своїх упереджень, а із самої природи речей” [2, с. 159]. Він намагався осмислити й класифікувати об’єктивні закони розвитку природи і суспільства. Про свій метод дослідження Монтеск’є зауважив, що його цікавлять відношення законів до різних предметів; при визначенні послідовності вивченого матеріалу він “повинен був узгоджуватися не так із природним порядком законів, як з природним порядком цих відношень і предметів” [2, с. 168]. Заслугою Монтеск’є можна вважати спробу зрозуміти співвідношення між об’єктивними закономірностями природи та законами, які створюють люди. Він прагне показати, що всі явища природи й суспільства пов’язані між собою, і цей зв’язок має об’єктивний характер. Монтеск’є був рішучим противником твердження Гоббса про “війну всіх проти всіх” як “характерну рису природного стану людей. Проголошуючи на початку своєї праці “Про дух законів” Бога творцем і хоронителем природи, Монтеск’є підкреслює, що сам Бог діє за “неминучими” законами, які незмінні й не залежать від сваволі. Отже, Бог не може, навіть за Його бажання, порушити природний закон, управляти світом поза властивими йому правилами. Природа як Боже творіння не може бути знищена Його зусиллями – отже, мислитель не солідаризується з пантеїзмом Спінози, що ототожнював Бога з природою – слушно вважає М. Баскін [2, с. 35].

Монтеск’є першим серед теоретиків природного права пов’язав суспільний розвиток із суто природними причинами – географічним середовищем. Він вважав закони суспільного розвитку прямим продовженням природних законів. Географічне середовище є у нього вирішальною причиною виникнення й існування різних форм державної влади і законодавства.

Мислитель переконаний, що в суспільному житті повинні застосовуватись лише ті закони, які добрі, тобто служать суспільному благу. Якщо громадянські закони суперечать природному праву, то пріоритет повинен залишатися за природним правом. У гл. VIII вісімнадцятої книги праці “Про дух законів” Монтеск’є виписав знаменну формулу: “Закони дуже щільно пов’язані з тими способами, якими різні народи здобувають собі засоби до життя” [11, с. 396]. Він багато розмірковує над тим, як рівні від природи люди завдяки праці зробили землю придатнішою до життя. Виробничій діяльності людини він надає більше морального значення, ніж економічного.

Складовою частиною вчення Монтеск’є про закони є його міркування про різні їхні типи. Люди, зауважує він, керуються різними законами: природним правом; божественним правом; церковним (канонічним) правом; міжнародним правом (вселенським громадянським правом, згідно

з яким кожен народ є громадянином всесвіту); загальним державним правом, що стосується всіх суспільств; частковим державним правом, що передбачає окреме суспільство; правом завоювання; громадянським правом окремих суспільств; сімейним правом. Оскільки існують різні розряди законів, то “вище завдання людського розуму полягає в тому, щоби точно визначити, якого із вказаних розрядів переважно стосуються ті чи інші питання, які належить визначити закону, щоб не внести безладу в ті начала, які повинні керувати людьми” [2, с. 559]. Отже, поряд із законами божественними, церковними й громадянськими, які регулюють певні сфери суспільного життя, Монтеस्क'є визнає таким регулятором природне право як першорядного значення закон. У цьому контексті відмінності й взаємодоповнюваності законів мислитель висуває вимогу, щоб громадянський закон не суперечив природному праву, і це означає не залежність першого від другого, а неправомірність втручання одного у сферу дії другого, особливо, коли втручання порушує правила автономної сфери дії закону [12, с. 263]. Громадянський закон у жодному випадку не повинен суперечити природному праву – такий висновок Монтеस्क'є.

Висновок. За результатами проведеного дослідження можна підсумувати, що у витвореній Просвітництвом емпіричній, натуралістичній картині світу природне право мислилось раціональним началом, яке виражалось у природній справедливості, притаманній кожній людині, і передуде приписам державної влади. Саме діячі Просвітництва підійшли до трактування природного права як сукупності загальних принципів, основою яких є людська природа, світ людського буття. Ці принципи втілюють і виражають найважливіші життєві цінності й потреби людей і є визначальними щодо позитивного права. Також природне право є основоположним підґрунтям громадянського суспільства, лише на основі якого можливо вибудувати правову державу, що ґрунтується на справедливих законах та розподілі влади, захищає життя, свободу та власність своїх громадян, і є надійним запобіжником тоталітаризму [6, с. 250]. Отже, юснатуралістичні ідеї, окреслені Просвітниками, є надзвичайно актуальними в умовах українського сьогодення і повинні бути взяті на озброєння як науковцями, так і правотворцями.

1. Аннэрс Э. *История европейского права* / Э. Аннэрс. – М., 1994. – 246 с. 2. Баскин М. П. *Монтескье* / М. П. Баскин. – Изд. 2-е, стереот. – М.: Мысль, 1975. – 165 с. – (Мыслители прошлого). 3. Бернадинер Б. М. *Социально-политическая философия Ж.-Ж. Руссо* / Б. М. Бернадинер. – Воронеж, 1940. – 160 с. 4. *Вольтер. Поэмы. Философские Повести. Памфлеты* / Вольтер. – К.: Изд-во политической лит-ры Украины, 1989. – 496 с. 5. Гуренко М. М. *Зародження та становлення ідеї гарантій прав і свобод людини і громадянина у ліберальній теоретико-правовій думці* / М. М. Гуренко. – К., 2000. – 167 с. 6. Длугач Т. Б. *Три портрета эпохи Просвещения: Монтескье. Вольтер. Руссо (от концепции просвещенного абсолютизма к теориям гражданского общества)* / Т. Б. Длугач. – М.: ИФ РАН, 2006. – 256 с. 7. Карнаух Б. *Взаємодія моралі та права у світлі проблеми екзистенції природного права* / Б. Карнаух // *Філософські обрії*. – 2008. – № 19. – С. 250–260. 8. Кравець В. М. *Співвідношення природного і позитивного права в сучасному філософсько-правовому дискурсі*. / В. М. Кравець // *Науковий вісник ДДУВС*. – 2008. – №4. – С. 41–49. 9. Кузнецов В. Н. *Франсуа Мари Вольтер* / В. Н. Кузнецов. – М.: Мысль, 1978. – 220 с. – (Мыслители прошлого). 10. Кузнецов Э. В. *Наука о праве и государстве* / Э. В. Кузнецов, В. П. Сальников. – СПб.: Санкт-Петербургский университет МВД России; Изд. торг. Дом “Герда”, 1999. – 421 с. 11. Монтескье Ш. *О духе законов* // Ш. Монтескье. *Избранные произведения* / Ш. Монтескье. – М.: Прогресс, 1955. – С. 156–668. 12. Нерсесянц В. *Право и Закон. Из истории правовых учений* / В. Нерсесянц. – М.: Наука, – 1983. – 366 с. 13. Новгородцев П. И. *Введение в философию права. Кризис современного правосознания*. / П. И. Новгородцев. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2000. – 352 с. 14. Патей-Братасюк М. *Антропоцентрична теорія права: навч. посіб.* / Марія Патей-Братасюк. – К.: 2010. – 394 с. 15. Рабінович С. П. *Природно-правова рівність як основа цивільних відносин: спроба антропосоціального аналізу* / С. П. Рабінович // *Проблеми філософії права*. Т. 3. - №1-2. - К.; Чернівці: Рута, 2005. – С. 318–326. 16. Руссо Ж.-Ж. *Об общественном договоре: трактаты* / Ж.-Ж. Руссо. – М.: Канон-пресс поле, 1998. – 415 с. 17. Шевцов С. П. *Метаморфозі права* / С. П. Шевцов. – Одесса: Освіта України, 2013. – 448 с. 18. Шкода В. В. *Вступ до правової філософії* / В. В. Шкода. – Х.: Фоліо, 1997. – 221 с.